

ČOMAJ

JÁN

HOVORÍ OČITÝ
SVEDOK

MARENČIN PT

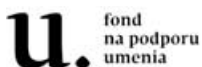

JÁN ČOMAJ

Hovorí očitý svedok

MARENČIN PT

Vydanie knihy z verejných zdrojov podporil Fond na podporu umenia

© Ján Čomaj, dedičia, 2020
© Marenčin PT, spol s r. o., 2021
Jelenia 6, 811 05 Bratislava
marencin@marencin.sk www.marencin.sk
Cover © Marenčin Media, 2021
Design © Katarína Marenčinová, 2021
917. publikácia, 1. vydanie

ISBN 978-80-569-0762-7 (viaz.)

ISBN 978-80-569-0763-4 (ePDF)

ISBN 978-80-569-0764-1 (ePub)

Človek sa vo vlastnej minulosti vždy cíti ako doma...

Vladimír Nabokov: Pamäť, prehovor!

Autobiografická pamäť je (...) našou intímnou zrkadliacou plochou. Zaujímavá je aj tým, že sa riadi vlastnými, od našej vôle nezávislými zákonitostami, „zapisuje do kroniky“, čo sama pokladá za hodné zápisu...

Azda aj tak by sa dal sformulovať zmysel, alebo aspoň jeden z aspektov zmyslu nášho jestvovania: hľadanie v dejinách, uchovávanie nájdeného pamäťou; o to by malo najmä ísť, o zapamätané a kriticky reflektované ľudské bytie...

Etela Farkašová: Vrstvenie času

Príde to samo, nečakane. Stačí chvíľa ničnerobenia, najskôr za ticha, a človeku sa pred duševným zrakom začne premietat' čosi, na čo vôbec nemyslel, a odohnat' sa ti to nechce. Prečo aj? Niekedy sú to útržky udalosti, inokedy súvislý dej s obrazmi ako z dymu... Tomu sa vraví spomínanie.

Jestvuje aj programové sústreďenie zaznamenávať všetko prežité chronologicky a neúprosne. Tomu sa vraví denník.

Potom je chuť rozpovedať budúcim generáciám, čo sme zažili, za akých okolností, vinou, omylom či zásluhou koho a čoho sa to a to stalo, text sa premieňa na kapitoly, kapitoly vytvárajú knihu – tej sa hovorí memoáre.

A niekedy sa vynorí povinnosť povedať, čo ste videli a ako ste to videli, a nech sa to však snažíte rozpovedať ucelene a logicky, nedarí sa. Už ani nehovoríte o podstatnom, hoci sa o to snažíte, prúd reči vás táhá od brehu k brehu, unáša neprekonateľnou silou a vy ste nakoniec radi, že z toho vyplávate.

Tomu sa hovorí svedecká výpoveď.

Črepy z môjho praveku

Nezačneme nijakým rodostromom. Kohože by to zaujímalo! Aj nedávnu minulosť spomeniem najkratšie ako dokážem. S Nabokovom si čistím šošovky spomienok a prosím:

– Pamäť, prehovor!

Otcovi rodičia boli sedliaci. Hodnoty človeka zrasteného s pôdou mali v sebe ako krvnú skupinu. Starká: vrchárka, nevelká, krehká. Oboje sa rokmi zvýrazňovalo. Zdanie – ako pri ženách obyčajne – klamalo. Bola húžva. Desätročia v tieni direktívneho gazdu viedla rodinu podľa svojich predstáv. Porodila dcéru, umrela v útlom detstve. Vychovala štyroch synov, vrtká v kuchyni, maštali, kurínoch, humne, šope, záhrade aj na roli. S viditeľnou úľavou sedela len pri mútení masla, oddávajúc sa myšlienkam, na ktoré inak nemala čas. A ešte pred pecou, čakajúc, kedy vytiahne pecne na lopúchoch, aby sa nezašpinili od uhlíkov a voňali lúčinou. Pri prázdninových pobytoch a zakálačkách som ju vnímal ako dobráčku babku, čo si zvykla na mužove erupcie ako Herľany na gejzír. Iba raz som si na nej všimol súženie: keď odovzdávala domácnosť neveste, manželke najmladšieho syna. Aj tak tu zostala – trochu urazená – prirodzenou autoritou.

Mala pleť Indky, aj v neskorom veku bez vrásky. Dlho sa na ňu podobala moja sestra, ale desaťročia iného prostredia a civilizačných zlovykov podobnosť zatreli.

Po smrti dievčatka si vzali na výchovu neter – sirotu. Zachovala sa mi fotomontáž na plechovom obraze: mladý

fúzatý muž, ledva som v ňom spoznal starkého, a jeho mladá žena, v tvári takmer tá istá, ako si ju pamätám, pod nimi portrét jej matky v kroji a obrázok osvojeného dievčatka... Uzavretá rodinka. A zrazu začali pekne za sebou prichádzať na svet štyria chlapci, akurát medzi prvými dvoma a nasledujúcimi bola medzera – Piava.

S Paľom Korimom, kamarátom z dediny, chodil starký do školy, spolu rukovali aj hrabali bahno rozrýpanej Piavy, vrátili sa s oboma rukami a nohami a s hlavou na krku. A keď voľakedy v roku 1920 „na Maďaroch“ začal štát predávať rekvirované pozemky maďarských či maďarónskych statkárov, vybrali sa najst' čosi menšie pre seba, hoci aj napoly. Prvá Česko-slovenská (vtedy už Československá) republika nielen zrušila šľachtický stav, ale poštátnila aj veľkostatky a parcelovanú pôdu ponúkla na predaj slovenským gazdom. Dvaja z Cinobane si vyhliadli menší statok pri Feledi (potom Feledince, po druhej svetovej vojne Jesenské), nijaká kúria, iba rekvirovaná dolnozemska pustatina dajakého maďarského zemana. Pozdávala sa im veľkosťou, cenou a istotne aj tým, že nebola ako dlaň, ale na juh sa dvíhali mäkké kopce, aspoň trochu pripomínajúce rodný kraj.

Majer sa volal Cifra pusta. Kilometer široký pás od železničnej trate po nízku vrchovinu, s riečkou Gortva pretekajúcou jeho stredom. Na konci, pod mäkkými kopcami a poľnou cestou do dediny – obydlia. Ešte aj za nimi, na svahoch sa dala osiať pšenica, žito, lucerna, ďatelina a vyššie vysadiť vinič. Z druhej strany kopčekov, aj to ešte k pustatine patrilo, bol dubový, brezový, osikový les s agátmi pri ceste. Pohodlne blízky zdroj paliva, medu, kolíkov do vinohradu a plotov na košiar pre ovečky. Na konci roviny, vedľa poľnej cesty, sa týčil komín, pod ktorým čupela malá tehelňa a z krovia vytrčalo zopár cigánskych chatrčí. Muži kopali hlinu, pálili tehly a sušili války, za palivo pomáhali v lese, za múku udržiavali cestu po búrkach a odmäku. Cigánky pomohli pri sezónnych prácach, plietli rohože z kukuričného šúpolia a rodili deti, starci spleťali z vrbového prútia

koše a metly, šarvanci chodili za paholkov, chlapčatá za kraviarov. Matky aj detváky vedeli, že sliepky sa kradnú v susedných dedinách.

Pre tých dvoch vrchárov hotový raj.

Paľo Čomaj a Paľo Korim, kamaráti z Cinobane a od Piavy, neváhali. Časť sumy zaplatili z predaja roľčiek tam vo vrchoch, na zvyšok vzali úver, ktorý núkal štát takmer bezúročne. Starý otec ho splatil po vyše štvrtstoročí, v roku 1947. Keď ošetrili dva pričupené domy, kocúry vykynožili myši a potkany a kozy očistili terén, živiac chlapov mliekom a syrom, mohli prísť ženy s deckami.

Dobudovali stodoly, maštale, chlievy, kuríny, vykopali hnojiská, postavili chlebové pece, oplotili záhrady, z hrubých kmeňov vlastného lesa postavili most cez Gortvu, aby nemuseli chodiť do dediny dobrú hodinu cesty kolo tehelne, iba slabé dva kilometre cez potok a železničnú trať. A mohli si ísť vypiť.

V krčme sa pohádali. Nik už nevie, prečo. Vracali sa spolu, bez slova. Do smrti sa nerozprávali. Päťdesiat rokov. V zlepených chalupách. Na jednom dvore. V malom svete bez elektriky, rádia, susedov, kam poštár zašiel, len ak bola súra a kde sa ani líškam nechcelo dávať dobrú noc. Rozprávať sa nesmeli ich ženy. Synovia sa odvážili osloviť svojich vrstovníkov až za potokom, keď ich pre krovie už otcovia nevideli. Nevesty si nesmeli pred mašťalami zaželať dobré ráno. Deti ich detí sa osmelili prihovoriť k „tým druhým“ pri pasení kráv, keď boli za kopcom. Až tu si založili ohník, vykopali pár zemiakov, raz u jedného gazdu, raz u druhého.

Neuveriteľná zaľatosť. A pritom si starého otca pamätám ako pokojného chlapa, podchvíľou figliara, milovníka vína, človeka, ktorý každého vítal úsmevom. Keď som cez prázdniny chodil na pustatinu pásť, odpúšťal mi nešikovnosť. Jediné mi neodpustil – ak som oslovil susedove vnúčatá. A pažravosť. Keď som vkĺzol do komory a vyliezol po strmých schodoch na povalu odlomiť si kus z voňavých reťazok za komínom, vždy to zbadal. A povedal jedinou vetu:

– Viac dní ako klobás!

Gazda.

Viac dní ako klobás. Dodnes si tú vetu pripomínam, keď ma chytil márnivosť.

Otec sa po gymnáziu v Rimavskej Sobote s pustatinou rozlúčil. Nastúpil do spojárskej školy v Košiciach a o rok začal poštmajstrovskú púť. Feledince zabrali Maďari, zo Slovenska sa ta dalo ísť len na povolenie. Dostali sme ho iba raz. Už na stanici vo Filakove, keď som mamu oslovil po slovensky, sa mohutný žandár s kohútím perom osopil na mňa. „Maďarský chlieb ješ, po maďarsky hovor!“ Mama mala ešte maďarské školy, tak mu vysvetlila, že sme zo Slovenska... On – a čo sem Tótoť púšťajú! Mama sa nedala, odvrkla – a žandár na revanš zariadil našu deportáciu. Ešte nám dovolili stretnúť sa s maminou sestrou vo Filakove – a už nás aj šikovali. Takže si otcových rodičov pamätám až z leta roku 1945, keď sa z Felede znova stali Feledince.

Dve chalupy s gánkami. Pred každou vahadlová studňa a žlab pre dobytok. Výška vahadla svedčila, že voda je tu hlboko, dĺžka napájadla, že kráv je na gazdovstve dosť. Kone k žlabu nechodili, nenapijú sa po hovädzom statku, mali svoje vedrá. Na druhej strane dvora murovaná sýpka so zrnom a truhlicami múky, maštal pre dva páry koní, päť – šesť kráv a teliatka, v zime aj pre ovečky a zajačie rodinky čo sa plietli dobytku popod nohy, stodola so senníkom pod vysokou strechou, na udupanej zemi čisté prívesy – pluh, brány, sejačka, kosačka na konský pohon, vedľa kôľňa s náradím, v kútoch košíky pre nosnice a kvočky. Na konci chlievy, maďarské ošípané, žlté, s hrubou slaninou, aj mangalice, údené mäso a klobásy z nich museli vydržať od Martina do leta, aby bolo pre žencov. Pri dome robustná pec na chlebič a posúchy. Z nej vyťahovala starká dva razy do týždňa najvoňavejší chlieb na svete.

V dome s veselou červenou strechou dve priestranné izby s dlážkou, veď tu aj žili dve rodiny: v jednej starký, starká a najmladší syn – v druhej strýko Paľo, stryná a ich dve deti. Napravo kuchyňa, hlavný priestor, s okienkom

do záhrady a podlahou z udupanej hliny. To bola jedáleň, spoločenská miestnosť, odpočinkový kút aj hosťovský salón, keď prišiel voľakto z dediny na kus reči, miškár alebo zverolekár. A dve petrolejové lampy – nad kuchynskou doskou a nad mohutným stolom. Cifra pustatina v čase môjho detstva. S ránami, ktoré budilo kikiríkanie. S páľavou žatvy. S prachom mlatby. S vôňou lúk, chleba, nadojeného mlieka, zlatého masla a syra, čo vrzgal pod zubami. So strapcami hrozna a vahanom slivák.

Voľakedy dávno, keď bolo treba rozhodnúť o osude štyroch chlapcov gazdu Čomaja, dohodli sa starká so starkým podľa sedliackeho rozumu: dvaja budú školovaní, dvaja na majetku. Na viacerých študentov nemali peniaze a zeme boli primalé, aby sa dedením rozštvrtili.

„Školovaní“ neznamenal doktor alebo farára, iba maturovať a byť učiteľom, úradníkom u financov, na železnici alebo u notára. Z platu uživiť rodinu – a bratia na majetku pomôžu s obživou. Starkí by sotva uverili, že z ich siedmich vnúčať bude mať šesť vysoké školy.

Najmladší syn umrel pred maturitou na zápal mozgu. Gymnázium vychodil iba najstarší – môj otec. Až po druhej svetovej vojne sa pre štúdium rozhodol aj tretí syn. Ako maďarský vojak prebehol k Svobodovcom. Pri Strečne dostal dve nemecké guľky: medzi oči a do brucha. Prvá vyšla spodnou čeľusťou, druhá stehnom – šťastie, že Nemci strieľali dolu k Váhu zo Starhradu, guľky šli takmer kolmo k zemi... Vylízal sa zo zranení, ale injekcia v poľnom lazarete, vpichnutá namiesto do žily do chrupavky lakťa spôsobila trvalo obmedzený pohyb ruky. Prácu roľníka by nezvládal. Vychodil gazdovskú školu a do dôchodku viedol miestne silo.

Na pôde zostal iba jeden syn. Pristalo mu to. Zavalitý, ružolíci. A keď sa ťažisko gazdovania malo preniesť naňho, padlo všetko do družstva.

Pustatina začala žiť svoje druhé polstoročie úplne inak. Ja som tam však stále cítil duch starého otca. A vždy, keď som sledoval jeho počínanie, akoby som v sebe poznával

jeho prchkosť – vzplanúť a v tej chvíli zabudnúť na príčinu hnevu. Generácie anglických kráľov sprevádza gén – občas generáciu preskočí – zrastené kostičky malíčka ľavej nohy so susedným prstom. Dokázali to odkryté krypty britských monarchov. Gén, ktorý si nesiem po starom otcovi (môjho otca preskočil) sa nedá tak rukolapne dokázať, ale je tam: gén prudkej reakcie. Našťastie hneď aj zmlkne. A niekedy aj celé týždne dá pokoj.

Predkovia našej mamy boli z Oravy, tak mi to vyrozprával starký, mamin otec. Jeho dedo bol ako z tej pesničky: z Oravy debnár. Debnárove deti sa rozsypali po svete, starký sa už narodil v Malachove pri Banskej Bystrici. A keďže najbližšia evanjelická fara bola v Radvani, v roku 1865 ho krstil miestny pán farár Andrej Braxatoris. Skôr ho poznáme pod menom Sládkovič.

O budúcom remesle rodičia rozhodovali aj podľa vzrastu synov – Ondřík Novák bol z nich najmenší. Tak ho dali za šustra. Trafili. Ani by som si ho nevedel inak predstaviť.

Oženil sa šťastne, s robotnou dievčinou. Na jednej starej fotografii, a to už po mnohých pôrodoch, ani nevyzerala ako dedinčanka, skôr urodzená slečna. Detí povila jedenásť, poslednú našu mamu. Keď tá mala päť rokov, matka jej zomrela.

Starký – ako mnohí obuvníci – putoval v tých časoch na juh. Začala sa totiž éra priemyselnej výroby obuvi. Trojica Baťovcov – Anna, Antonín a Tomáš – založila továreň v roku 1894. Pod ich tlakom tak klesla cena topánok, že sa ich už neoplatilo ručne vyrábať, pomaly ani opravovať zvršky, iba ak podrážať, podbíjať, zašívaf. Šikovní obuvníci si museli osvojiť príbuzné remeslo – čižmárstvo, Baťa ešte čižmy nevyrábal. A sťahovať sa do končín, kde sa čižmy nosili celý rok, „na Maďary“. Tak sa naša mama narodila v roku 1911 už vo Veľkej Vsi pri Lučenci.

Keď mala osem rokov, akurát po prvej svetovej vojne, bývali ešte južnejšie, v Radzovciach. Starký už bol vdovec – s jedenástimi deťmi, pravda, najstarší chlapci, vracajúci

sa z vojny, sa rozliezli svetom. A tu sa objavila mladá Maďarka. Pochádzala stadiaľ, z tej dediny, ale bola kuchárkou v Pešti. Okolnosti sa zmenili, v Maďarsku sa stala cudzinkou, jej domovská obec totiž ležala zrazu v inom štáte. Aby mohla v Maďarsku ďalej žiť, prišla si domov vybaviť potrebné papiere. Ľudia si všimli, že chodí v čiernom: mladej Maďarke práve umrela dcérka, plod kuchárkinej lásky a pána, u ktorého slúžila. Starký, mnohodesný vdovec, keď ani jedno z troch jeho dievčat nebolo ešte vo veku, aby viedlo domácnosť, navrhol Maďarke, nech sa už do Maďarska nevracia, že tu je lepší život, nech mu ide za kuchárku. Dá jej tolko, koľko platia v Pešti, a nebude slúžkou, ale gazdinou... Pristala. Služobný pomer medzi Maďarkou a mojím starým otcom sa, ako inak, zmenil na pomer.

Keďže tí dvaja vždy bývali v našej blízkosti, zvykli sme jej vraviť tak ako naša mama – aňuka. Ona nás zato naučila ako-tak po maďarsky. Najmenej starkého. Maďarčina mu nešla. Jej slovenčina ešte menej. Do smrti neriekla slovenské slovo. Vlastne raz, ešte v Kokave nad Rimavicou, to keď mala poslať chlapcov z nášho dvora domov na obed a pýtala sa ma, ako sa to povie po slovensky. A ja jej: Choďte domov do r.i. – a zo dva razy som jej vetu zopakoval, aby ju nepoplietla. Potom sa susedky sťažovali našej mame, že tá Maďarka škaredo vykrikovala na ich deti! (Ak som sa k tomu priznal, už asi viete, čo som bol zač.)

Isto nejaké slová pochytila, ale nepriznala sa. Keď sme doma náhodou hovorili o nej, hneď zbystrila pozornosť. (Dnes si tento pohyb hlavy všímam, nech mi aňuka odpustí porovnanie, u nášho psíka, keď sa s manželkou rozprávame o ňom – ihneď spozornie. A rovnako netuším, koľko rozumie.)

Keď decká podrástli a nová gazdiná mala povinností menej, otvorila jedáleň pre miestnu high society. Pomocníčkami boli dorastajúce starkého dievky.

Niekedy v tom čase sa stal v rodine malér. Desiate dieťa v poradí, obuvnícky učeň Jano neobsedel pri otcovi. Hlavu mal len na bláznovstvá. Zrejme si však v dome všetko vši-

mal – vedel, kam otec ukladá peniažky starším dcéram na veno. Ukradol ich a zutekal. Keď sa nevrátil ani na druhý deň, starký to ohlásil žandárom. O týždeň milého Janka našli, aj s peniazmi. Rovno ho šikovali do košickej polepšovne. Neuplynul mesiac a Jano tam zorganizoval bandu. V susedstve vylomili obchod s metlami, popredali ich kdesi na jarmoku a ušli do Juhoslávie. U našej mamy sa Jano objavil o dvadsať rokov.

V štrnástich mama vychodila povinných osem tried a nastúpila na polia k Bulharom. Okrem výplaty nosila domov aj košíky všeličoho: paradajok, uhoriek, skorých zemiakov, kytice vňate, kapustných a kelových listov, pokrivené mrkvy, ktoré sa Bulhari hanbili niesť na trh..., všetko v kuchyni, kde sa varilo pre miestnu nobilitu, pomohlo. Bulhari boli dobroprajní a pracovití si vážili nadovšetko, lebo sami boli takí, tak sa mama stala na pár rokov ich miláčikom. Podvečer pomáhala aňuke chystať na zajtrajší obed.

Tak plynuli roky.

Pán majster mal robotu aj v ére podnikateľa Baťu, hoci sa z obuvníka stal skôr príštipkárom. Vlastnil verštat, čo nemohli všetci obuvníci v Československu povedať. Podľa oficiálnej štatistiky v rokoch prvej republiky skrachovalo okolo päťdesiat tisíc obuvníkov a len tí najmladší boli ochotní ísť k výrobným pásom Baťových závodov. Aňukina jedáleň šla jedna radosť, chlapci mali remeslo a poženili sa, iba Jano sa motal kdesi svetom, dievky sa povydávali, jedna za banského technika v Dobšinej, druhá za správcu mestského hotela v Jelšave, iba najmladšia sa vrtela doma. Mladí úradníci a majstri z blízkych baní v Čakanovciach, notárov pomocník, aj starý mládenec z konzumu pokukovali po mladej kuchárke, keď u Bulharov nebolo roboty a naša (budúca) mama sa zvrátila pri sporáku na plný úväzok...

Až prišiel do Radzoviec nový žandár. Hneď sa hlásil u Novákov na stravu. Adriatický typ: vysoký, grécky nos, tmavá pleť, čierne vlasy..., veď sa aj volal Ondrejkovič, zrejme potomok chorvátskych prisťahovalcov, čo zutekali pred Turkami. Nebol som pri tom, neviem, do akého štádia sa tí

dvaja dostali, ale jedno viem: žandár musel o pár dní ustúpiť novému poštmajstrovi. Ten síce už dvoril svojej poštarke..., kým si nevšimol kuchárku. Ohrdnutému žandárovi tak zostala poštarka. A mohol som prísť na svet.

Prepáčte malé extempore. Jedného dňa, po dvadsiatich rokoch, som sa vrátil z pomaturitnej cyklotúry okolo Slovenska. Všetci účastníci sa večer stretli v záhradnej reštaurácii pri pive. Spolužiak Ivan Iždinský, budúci tréner basketbalistov Svitú, prišiel aj s bratrancom z Bratislavy, tiež bol po maturite. Volal sa Ondrejkovič. Vysoký, čierny, grécky nos, Dalmatínek. Z maminho rozprávania som to dávne love story poznal – tak ma jeho priezvisko trklo. Mama si vybrala poštmajstra – a žandár si vzal úradníčku z pošty, ktorej najprv dvoril náš otec. Chcel som si podozrenie overiť. Nuž som sa Ivana, tak sa mladý Ondrejkovič volal, spýtal, či jeho mama dakedy nerobila na pošte v Radzovciach. Odkiaľ to viem? – zvolal prekvapene. A či nemá otca žandára. Vyvalil na mňa čierne okále. Nakoniec som sa ho spýtal, kedy sa narodil. Vekový rozdiel medzi nami bol päť dní. Tak som mu mohol s istotou povedať, že veľa nechýbalo, a my dvaja sme mohli byť jeden. Alebo by tu pili pivo celkom iní dvaja ľudia. Potom sme boli s Ivanom najbližšími kamarátmi až do jeho tragickej smrti.

Starký mal k remeslu priam umelecký vzťah, len na rozdiel od umelcov bol v dielni poriadok. V tom malom priestore sa pohyboval mäkko a ticho, bez zhladúvania vecí, iba si popískoval. Až po rokoch, keď aj mne na hrudi zapískalo a Tatry sa mi stali takmer druhým domovom, som si uvedomil, že mal astmu a svojím hvízdaním maskoval pískot priedušiek.

Všetko vo verštate malo svoje nemenné miesto. Nad stolíkom petrolejka, bola tam, aj keď sa už vedľa hompálalo tienidlo elektrickej žiarovky. Nikde ani smietky. Keď smolou dotrel dratvu alebo vyleštil hotové topánky, prsty si dočista vyutieral v osobitnej handre, nedajbož, aby si ich obtrel o gate alebo zásteru, ako som to vídaval u iných

majstrov. Niekoľko druhov a veľkostí kovových a drevených klinčekov mal v čistých škatulkách, tie ležali na poličke vedľa seba, ale na stolíku bolo vždy miesto pre jednu z nich, aby bola poruke a on sa nemusel načahovať. V lipovom drievku napichané šidlá, v medzierke okrajovej lišty stolíka snajpy na kožu, podošvy, gumené podpätky, na každý materiál iný nožík, na drevených kolíkoch vytrčajúcich zo stolíka nastrkané cievky nití a kľbká dratiev, v škatuli od kávy ocelové podkovičky... a nad nimi, pod oknom, visel na hákoch základný materiál – kože na zvršky a podošvy. Za chrbtom mocný šijací stroj na čizmy a kapce, stačilo sa pootočiť.

Keď som mal šesť rokov a žili sme v Kokave nad Rimaivicou, mama chcela mať starkého v blízkosti. Bývali sme v strede rozľahanej dediny, obklopenej osadami a kolešňami, s vlakovým spojením, po zabratí juhu, cez Tomášovce na Zvolen, cez Poltár na Cinobaňu, na sever s Utekáčom, čo bol len na skok, aj tak sa na našej stanici musel rušeň zaradiť na koniec súpravy – do Utekáča vagóniky tlačil, aby sa mu v strmom svahu neodtrhli. Cez kopec chodil autobus do Klenovca a Hnúšte, kde bola aj nemocnica, volalo sa to v Likieri.

Byť sme mali nad poštou a kníhkupectvom, v poschodovej novostavbe na hlavnej ulici, medzi námestím a kaštieľom lesníckych veľmožov Novekovcov. Lekešovci, rodina kníhkupca, žili v zadnej časti prízemí. Starký s aňukou hniezdili na konci záhrady v domčeku nad potokom. Pri vchode do kuchyne s veľkou pecou mal starký svoje kráľovstvo. Od detstva som sledoval jeho robotu, preto mi ani neprišlo na myseľ, že to bolo obdivuhodné: pracoval – denne od svitu do mrku, na tie časy už vo vysokom veku, veď mal sedemdesiatsedem – sedemdesiatosem rokov! To už iní boli batkovia. Na šusterskej trojnožke sedel len mierne zohnutý, malým ľuďom sa netreba veľmi kriviť, s okuliarmi na konci nosa a rozrobenou topánkou na kolene. Hlavu zdvihol, len keď vrzli vchodové dvere. Nevstával, iba pozrel ponad okuliare v drôtenom rámmiku a s úsmevom

privítal návštevníka. Od mala ma učil remeslu. Šidlom som mu prepichoval dierky, cez ktoré o chvíľu ťahal dratvu, vlažnou octovou vodou som umýval opravenú obuv a hneď do sucha vyutieral. Octová voda oživovala pôvodnú farbu obuvi, ale zároveň mohla poškodiť kožu. Keď starký hmatom zistil, že je koža suchá, šikovne ju natrel krémom a do ligotu vyleštil – a ja som mohol, v bavlnených rukaviciach, voskom hladiť okraje podošiev a obsecov, aby topánky vyzerali ako nové. To všetko na malej trojnohej stoličke, presnej zmenšenine starkého trojnožky. Keď som sa ho opýtal, prečo majú naše stoličky iba tri nohy, vstal, roztvoril dvere do kuchyne a ukázal na kuchynskú stoličku na trochu nerovnej dlážke.

– Sadni si na ňu. Pohniezdi sa.

Urobil som, čo kázal. Stolička sa zakývala.

– Teraz prines trojnožku.

Urobil som.

– Sadni si. A zasa sa pohniezdi.

Stolička sa ani nehla.

– No vidíš. Ak má stolička tri nohy, ani na nerovnej dlážke sa nekníše.

Zasa som bol múdrejší, aj keď som nepoznal príčinu tohto javu. Až o pár rokov som sa ju dozvedel: každá plocha je určená tromi bodmi.

Mal som osem, keď som s ním prvý raz pilil drevo. Odtedy som to robil často a rád – vedel som, že píla sa netlačí, ani dolu, ani od seba, len mätko a rytmicky priťahuje.

V čom však bol náš starký neopakovateľný, boli jeho rozprávky. Nevie, kde a kedy ich sám počul či čítal, ale do úlohy deda prišiel pripravený. Červenú Karkulku, babičku, vlka i poľovníka som videl pred sebou živých, les, koláče v košíku a maliny v pohári mi voňali pod nosom, skaly vo vlčom bruchu šramotili ako kosti strigy, keď spoza pece ťahala lopatu na sádzanie chleba, aby Janka a Marienku strčila dovnútra, kríkmí dopichaná Ruženka sa prebrala priamo pred mojimi očami a Martinko Klingáč bol celé tie nádherné roky mojím kamarátom.

Neviem, kde sa starký rozprávky naučil. Ako dieťa som sa ho na to nepýtal a po rokoch, kým ešte žil, som na to zabudol. Mrzí ma to. Neviem ani, kde sa vzal ten jeho herecký kumšt, či v mladosti hral v ochotníckom divadle, neviem. Mal jednoducho zmysel pre rozprávanie.

Ďakujem mu za ten gén. Aj za poučenie, ktoré mi opakovane vtĺkal do hlavy, keď som mu pomáhal šustrovať:

– Kde si ma vzal, tam ma polož.

Držím sa tejto rady.

Na čosi by som však nemal zabudnúť. Približne od roku 1950, keď mal starký vari osemdesiatpäť rokov, bývali obaja s nami. Nebolo to veľmi komfortné, vo Zvolene sme mali dvojizbový byt, našťastie s veľkou kuchyňou, takže sme sa pomestili – a ešte sme sa so sestrou aj postupne vytrácali na štúdiá. Keď sa naši prisťahovali za nami do Bratislavy, aj so starými rodičmi, už to bolo pohodlnejšie. V tri a pol izbovom byte bolo miesta dosť.

Vtedy mal starký už deväťdesiatku. Vystihol chvíľu, keď sme boli sami:

– Janík, ty poznáš evanjelických farárov. Popros ich, či by... Vieš, jedného dňa si ma pán Boh zavolá a spýta sa: „A ty si s tou Maďarkou spával?“ – Čo mu odpoviem? Vidiš. Keby som si ju ale vzal za ženu, môžem mu smelo povedať: „Spával, to je pravda. Ale som si ju aj vzal!“ A pán Boh prikývne.

Pochopil som.

Do mesiaca mali náš starký a aňuka tichý sobáš. Žili vedno ešte šesť či sedem rokov. Starký spokojný, že vykonal, čo vykonal mal. A aňuka... Načo veľa slov? Šťastná. Nezostala starou dievkou. Bola dôstojnou paňou, čo svojmu mužovi vychovala košiar detí, a čo na tom, že ich nesplodila!

Mama nebola pre otcových rodičov vítanou nevestou: neprišla ani len s jalovicou. Inakšiu mali v predstavách! Nemám im to za zlé, taký bol svet. Kým mladomanželom v Radzovciach prideliť byt, teda tri kutice na prízemí roky

neobývaného kaštieľa, museli naši rodičia bývať na pustatine a otec tridsať kilometrov dochádzať do práce. Mama bola od Bulharov naučená vstávať zavčasu a robiť do tmy, ale práca okolo statku bolo niečo iné. Starká sa len zhrozila: veď tá ani len dojiť nevie!

Naučila sa. Robotný sa rýchlo učí. A hrdý zvlášť – nechce byť na posmech. Keď však dvakrát potratila, napätie na pustatine hustlo – čože to za ženu, čo plod neudrží! A keď sa jej narodilo mŕtve dievčatko, nevraživosť narástla do rozmerov, čo už nikdy celkom nevyprchala..

Našťastie vtedy dostali byt v Radzovciach. Tam som prišiel na svet a o tri roky na futbalovom ihrisku s ostatnými vykrikoval – Tempó, retek... – RTK, Radzovský telovýchovný klub. Nedlho. Honvédi, maďarská domobrana, nás surovo vyhnali z domu. Našťastie prišla aj maďarská armáda, ktorá sa správala slušne. Dali nám dokonca aj nákladiak s plachtou, aby nás v studenom novembrovom dni 1938 s nevyhnutným zariadením a kuframi potrebných vecí odviezol na hranicu. Dvaja mladí ľudia, mama mala dvadsaťsedem, otec o rok viac, s tri a pol ročným synom po dvoch operáciách pľúc, s desaťmesačnou dcérou s podkožnými vredmi – v studenom lejaku, v preplnenej provizórnej pohraničnej strážnici, nevediac, kam idú.

Hmly na úsvite

Krátko po mníchovskom rezultáte, keď veľmoci dúfali, že Hitler je sýty, ozvali sa Maďari. Neprehltli zánik Uhorska, ani výsledok z Trianonu. Politici ponechali ich požiadavky na rozhodnutie dvom grófom. Nemec sa volal von Ribbentrop, Talian Ciano. Tí dvaja vyniesli verdikt: Maďarsko dostane 12 000 štvorcových kilometrov južného Slovenska a Podkarpatskej Rusi. Maďarom sa to málilo, arbitri sa museli zísť o dva roky znova a prisúdiť 43 000 štvorcových kilometrov rumunského územia.

Mňa to netrápilo. Mal som tri roky, z toho pol roka som na dvakrát strávil v rimavskosobotskej nemocnici. Tuberkulózný zápal pľúc. Tuberkulózy bol plný svet. Antibiotiká prídu až po vojne, takže otvorí detský hrudník vyškrabkať, čo sa dá, posypať dajakým sulfatiazolom, zaviesť hadičku, zavesiť fľaštičku... a keď už nič nekvapká, zašit dieru.

Vtedy vtrhli Maďari. Práve čítam Kapuścińského reportáže. Začínajú sa podobnou spomienkou. Jeho rodné poľské mestečko Pinsk sa jedného dňa stalo Sovietskym zväzom. Davy utečencov v prachu, dyme a panike. Načo im je toľko batohov, toľko kufrov? Načo toľko čajníkov a hrncov? Prečo tak klajú? Prečo sa neprestajne na niečo vypytujú? Všetci kamsi idú – nevedno kam. Krik, plač, pušky a bodáky, zlostné tváre spotených vojakov...

V myslí sa mi uchoval zahmlený obrázok, podobný hentomu. Prvý a nadhlo jediný. Sopľavý deň. Veľa ľudí, batohy, káričky, kočíky. Naše skrine na hromade pod celtou. Prší... Zvyšok mi dokreslí mamino rozprávanie. Na nových ma-

ďarsko-slovenských hraniciach čakáme dva dni a dve noci na nákladniak zo slovenskej strany. Je nás tam plno. Niekoho už odvážajú furmani. Iní idú peši proti dažďu, s kárami a kočíkmi naloženými dovysoka. Vojenskú jednotku, ktorá mala pomôcť pri prevoze, odvelili inam, vysvetľuje veliteľ strážnice: na niekoľkých miestach Maďari vtrhli severnejšie, treba ich vytlačiť silou... Na tretí deň sme v Kokave nad Rimavicou. Miesto, na ktoré mal otec nastúpiť, nie je ešte voľné. Možno o rok. Niekde niečo poplietli. Voľná je len poštovňa, pobočka pošty v susednej osade Utekáč. Bývame v izbe pre učňov Clary, výrobcu žiarovkových baniek, termosiek a chemického skla. Moderný komplex o polstoročie znivočia hraboši veľkej privatizácie. Mňa sanitka s tretím zápalom pľúc vvie na detskú kliniku do Bratislavy – v najbližšej nemocnici, v Likieri pri Hnúšti si na mňa netrúfali. Sanitka ma vvie tristo kilometrov do Bratislavy. Ujíma sa ma profesor Chura. Zachovalo sa mi pár rozmazaných snímok v pamäti a jedna malá fotografia päťročného chlapca na trojkolke a nad ním milučká mladá lekárka. Po rokoch, keď sa na reportárskej ceste s kolegom zastavíme u jeho matky v Topolčanoch, vysvitne, že tá dievčina v bielom plášti je ona, lekárka na dôchodku. Na pacienta, ktorý u nich kedysi ležal pol roka, nezvykle dlhý čas, si prekvapivo ešte pamätá...

Profesor Chura je veličinou pre tisíce človečikov. Musím mu venovať kúsok pozornosti.

Podľa Petra Karvaša bol socializmus masovým zhromaždením, na ktorom museli byť všetci ľudia rovnakí. Ak bol niekto o hlavu vyšší, bol to dostatočný dôvod, aby bol o ňu kratší. Taký osud Churu obišiel, no veľa nechýbalo...

Vynikal rozsahom erudície – od predpôrodnej starostlivosti cez detskú infektológiu po hrudníkovú chirurgiu drobných tiel, od výchovy babíc po vzdelávanie mamičiek: dojčíte, kým sa dá, materinské mlieko ako jediná tekutina na svete má všetky výživné látky, ktoré ľudské mláďa k rastu a zdraviu potrebuje!

Bol z Kysúc, nejedna rodina tu žila vedno so zvieratami – zdrojom potravy. Spojil nadšencov po Slovensku – finančníkov, umelcov, učiteľov a lekárov a v tridsiatych rokoch spustil mohutné hnutie za zlepšenie hygieny detí: detská úmrtnosť bola vtedy na Slovensku jednou z najvyšších v Európe – štyristo detí z tisíciky... Viedol potravinárske firmy k vývoju optimálnych náhrad, keď už matka mlieko stratila. Publikoval, prednášal, vystupoval v rozhlase a sám viedol výstavbu celoslovenskej siete poradní pre tehotné ženy a mamičky. Organizoval prvé kampane proti čiernemu kašľu, ovčím kiahňam a osýpkam. Ak tieto choroby prakticky vymizli, je to predovšetkým Churova zásluha. Operoval detské hrudníky, keď vtedajšia pliaga – tuberkulóza napadla drobné telá – a nijaké antituberkulotiká ľudstvo nepoznalo, pite kozie mlieko, jedzte maslo, choďte do Tatier, Hágy sme ešte nemali, tuberkulóza sa liečila na soláriách Tatranskej Polianky a Penzijného ústavu v Novom Smokovci, toho úžasného Harmincovho paláca slnka (dnes sprivatizovanej a úplne pustej budovy). Podobné zápaly ako môj sa dovtedy zväčša končili smrťou – Chura a jeho žiaci zachránili stovky malých človečikov. Keď prišla vojna, ktorá v takom úsilí nikdy nepomáha, skôr rozsieva smrť – tuberkulóza u nás prestala byť morom.

Alojz Chura sa narodil na konci devätnásteho storočia v Hliníku nad Váhom, dnes je obec s Malou a Velkou Bytčou jedno mesto – Bytča. Základná škola odporučila chlapca na štúdiá – finančnú starosť prevzali piaristi v Nitre, tam v roku 1917 maturoval. Prijali ho na Lekársku fakultu v Budapešti, bola však vojna – musel na front. V Budapešti urobil prvé dva ročníky, ďalšie dva na Masarykovej univerzite v Brne a posledné dva na práve zriadenej Lekárskej fakulte Slovenskej univerzity v Bratislave.

Detská klinika mala moderné pavilóny s parkom na Lazaretskej ulici. Viedol ju český pediater profesor Brdík. Churu si už ako študenta vzal za pomocnú vedeckú silu. Po promócií ho zamestnal. Chura si prácou i štúdiom jazykov vyslúžil pobyty vo svetoznámom Hospital for Sick

Children v Londýne, na klinikách v Amsterdame a Leydene, bol asistentom vtedy najvýznamnejšieho pediatra profesora Czerného v Berlíne. Ako sa bratislavská detská klinika rozrastala, prof. Brdík dal svojho oblúbenca Churu viesť oddelenie a navrhol mu, aby si pripravil habilitačnú prácu. Tridsaťročný Chura sa stal docentom a keď profesora Brdíka ako Čecha vyhнали, stal sa prednostom kliniky a onedlho aj profesorom. Za vojny bol dvakrát dekanom Lekárskej fakulty, kým si rektor univerzity prof. Tuka neobliekol gardistickú uniformu a nestal sa predsedom vlády. Vtedy zvolili za rektora univerzity Churu. Osudová smola. Po vojne istí ľudia vykrikovali: Bol Tukovým nástupcom! Ak sa našiel hlas, ktorý sa ho zastal, umlčali ho. Chura musel z univerzity i z kliniky. Už sa zabudlo, že bol nielen lekárom, ale aj priekopníkom sociálno-zdravotných služieb, ktoré znižovali detskú úmrtnosť, výskyt tuberkulózy a krivice, okrem iného aj účinným podávaním vitamínu D, na čo vtedy reagovala celá európska medicína. Dvadsať rokov pred vyspelými krajinami vybudoval systém poradní pre gravidné matky, rodičky a dojčatá, ako prvý na svete vytvoril sieť dorastového lekárstva.

Odvážni Trenčania ho ukryli vo svojej nemocnici. On im tu vybudoval oddelenie, ktoré bolo po vojne najmodernejšou pediatriou v ČSR. Pražské ministerstvo zdravotníctva zaviedlo podľa jeho plánu postgraduálne kurzy v Havlíčkovom Brode, neskôr vznikol samostatný ústav pre doškolenie lekárov v Trenčíne a on sa popri klinickej práci stal aj vedúcim katedry pediatrie. Podľa Churovho návrhu vybudovali liečebný ústav detskej tuberkulózy v Lučivnej, aj ústav pre mentálne zaostalé a telesne chybné deti pri Červenom moste v Bratislave... Musela prísť dubčekovská jar, aby v roku 1968 lekárska komora navrhla a v roku 1969 prezident udelil profesorovi Alojzovi Churovi Rad Republiky. Mal práve sedemdesiat rokov.

Detské oddelenie v Trenčíne ani vtedy neopustil. Zostal mestu verný za to, že ho pred dvadsiatimi piatimi rokmi

prichýlili. Pracoval tu v plnom nasadení do roku 1976. Vtedy odišiel do dôchodku. A onedlho umrel.

O rok sa sťahujeme do Kokavy nad Rimavicou. Otec sa tu stáva prednostom pošty. Má jedného zamestnanca – listonošku. Pôvabné dievča. Skôr než som začal chodiť do školy, vnímať kraj pod Veprom a Sincom a zalúbiť sa do krásnej doručovateľky, obesila sa zo sklamanej lásky.

Prvú kokavskú jar som prežil – aspoň tak sa mi to po rokoch zdá – na konských chrbtoch. Do dediny, kde nikdy nesídlila posádka, umiestnili delostreleckú batériu – hranice s Maďarskom boli nebezpečne blízko. Stačilo sa spriatelíť s vojakmi, koníky ma už prijali samé. Urážalo ma, keď mi vojaci vraveli „trtko“. A pritom právom. Už som šiel do školy a ešte som nevedel vysloviť „s“. A teda ani slovo „srst“, akoby naschvál plné tej sykavky. Keď ma vojaci zložili z konského chrbta, oprášil som si nohavice a pre istotu som sa ešte opýtal: „Nemám na zadku trtk?“

Všetko ostatné je v hmle, ak sa z pamäti úplne nevytratilo. Ešte sa tu a tam vynoria srnky v Novekových parku, hra na zbojníkov okolo Zajacovho mlyna, širokouhlý obraz húb v utekáčskom lese, ktoré ma naučila aňuka rozoznávať, na platni sa škvaria hlavy rýdzikov a bedlí...

Potom sa v dedine začali objavovať čierne uniformy. Neboli to už kamaráti vojaci a nemali koníky, tí boli dávno na východnom fronte. Otec vravel, že sú to gardisti. Raz som takých dvoch stretol pri škole. Zdvihli pravé predlaktia a zakričali: Na stráž! Pri školskom plote stála babka, neviem prečo mi tá scénka utkvela v pamäti. A vraví:

– Však sa vy raz budete zdraviť aj dobrý deň prajem!

Byt nad poštou a kníhkupectvom mal dve veľké izby a kuchyňu, na schodisku oleander, ktorý nám raz oštala Cigánka, keď prišla núkať metly, a bolo po ňom. Človek nepochopí, prečo poštová správa či projektant nemysleli na kúpeľňu, vtedy to asi nikomu neprišlo na um. Aj záchod bol až na kraji záhrady – jedna latrínka Lekešovcov, druhá naša, keď

sme tam sedeli s ich Mirom, mohli sme sa veselo rozprávať, oddelení iba chabými doskami. Za búdkami ríbežlové kričky a dve vysoké moruše A už len strmá Rimavica a nad ňou chalúpka z rozprávky – tam býval starký s aňukou.

Kokava je pre mňa kolískou vzťahu k svetu, lesu a knihám. Poznačila ma najsilnejšie: ľudia, kraj, prostredie, kamaráti, umenie, knihy, udalosti. Dodnes si spomínam na vôňu Lekešovho kníhkupectva, ktoré bolo zároveň aj papiernictvom a predajňou školských pomôcok. Pripomením si jeho vlúdnosť, keď vstúpim do dnešných knižných palácov. Tu a tam sa mi vynorí duša kokavských spoločenských udalostí, bálav a povstania Jano Bárdu a jeho kamarát a asistent aktivít Vlado Babnič, dlhoročný šéfredaktor Života – s tým sme po rokoch dokonca napísali knihu o najväčšej tatranskej hrôze za ostatných sto rokov – o víchrici v roku 2004, Richard Blech, náš najznámejší filmový kritik, otec mu tu bol lekárnikom, bratia Kubincovci, výrobcovia fujár, Gita, dcéra človeka, jej neuveriteľný osud som musel literárne spracovať, Ujo Staník, otec Zlatej Zuzany, ktorú vyvážali od Kanady po Japonsko a Austráliu a v septembri 2017 znova oživil jej výrobu, sklári zo Zlatna, Katarínskej Huty a Málinca, kam som s otcom chodieval. To ani neboli fabriky, skôr majstrovské ateliéry, ktoré sa stali v rukách keťasov časom dávnominulým.

Richtár, notár, jeden farár, druhý farár, lekár, riaditeľ školy a vedúci ľudového súboru v jednej osobe, náčelník stanice, veliteľ žandárov a prednosta pošty – to bola nobilita obce. A veľmož Novek, pravdaže. Náčelník Hlinkovej gardy sa do tejto partie nikdy nedostal. Lebo Kokava bola partizánska dedina, čosi vo vzduchu viselo už v lete 1943, to predsa kokavským chlapcom nemohlo ujsť. Prvé som si začal všimáť čudné návštevy na pošte. Ich telefonické hovory otec prepájal na veľkej skrini, plnej dierok a káblov s ligotavými zástrčkami, a nič si nezapisoval, kým iné hovory áno. Chlapci majú všade oči.

Otec sa v tých rokoch, aspoň tak mi to vychodí, neusiloval o prípadný služobný postup. Cítil sa tu dobre. Bol

puntičkárom, inšpekcie odchádzali z pošty spokojné, najmä po maminom pozvaní na pohostenie. Najviac som ho obdivoval pri telegrafe. Čítať morzeovku a prepísať ju do písmen som nepovažoval za nič mimoriadne, vedel som, že poštári to musia vedieť, žasol som však, keď rukou písaný text nejakého Kokavčana, zväčša aj zle čitateľný, odosielať do sveta tak rýchlo, akoby horelo. Tak sa to zrejme žiadalo, každá správa mala spojom ukradnúť čo najkratší čas a otec sa pred kolegom sediacim kdesi ďaleko nechcel blamovať.

Zbieral známky. Keďže ich na pošte predávali, asi sa to aj patrilo. Čoskoro sa v tom stal odborníkom, pôsobil vo filatelistickom zväze, hodnotil zbierky pri predaji alebo dedičstve, a keď sme už bývali v Bratislave, býval poradcom na burze. Každú druhú nedeľu doniesol mame s neskrývanou hrdosťou stovku, niekedy aj dve... Naša mama od vydaja nebola zamestnaná, až na nejaký rok, keď obe deti boli už na gymnáziu. Vtedy šla za predavačku do obchodu s textilom. Otec frflal, že v domácnosti je roboty dosť, ak má byť všetko tak, ako si to sama želá. Potom až do konca života jej už zdravie nedovoľovalo ísť do práce. Trápil ju zápal nervov v ramenách a chrbte, prechladla pri pláchaní bielizne na potoku, ešte v Kokave. Po vojne sa k tomu pridala tuberkulóza pobrušnice. Odležala si pár týždňov na bratislavskej internej klinike, v izbe s Vierkou Svetlíkovou, dcérou Martina Rázusa. Ešte boli v špitáloch aj prvé triedy, pacienti mali dvojlôžkové izby, nie šiesti pokope. Na tie sa pravdaže priplácalo, a ja som si až neskôr uvedomil, že to musela byť veľká otcova obeta – pri každom maminom pobyte v nemocnici alebo v Tatrách odišla časť otcovej zbierky známok.

Mama s Vierkou sa spriatelili. Vierka mala zápal mozgových blán. Jej brat, asistent internej kliniky, budúci známy profesor medicíny, bol práve na študijnom pobyte v Londýne. Vrátil sa so streptomycínom dva či tri dni po sestrinej smrti.

Mame sa vyvinula miliárna tuberkulóza, tu vzplanula v bedrových kostiach, tu na pľúcach, tu na pobrušnici... Tatranskú Polianku a Vyšné Hágy poznala dôverne. Od pr-